

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta
Ústav románských studií

Znepřátelení bratři v brazilské literatuře jako politická a sociální alegorie národní identity

Klauzurní práce z portugalsky psaných literatur na základě románů *Dva bratři* Milтона
Hatouma a *Ezau a Jákob* Machada de Assis

Hana Wagenknechtová
rok podání: 2010

Úvod

Úkolem této práce je odlišným způsobem uchopit příběh zneprátelených bratří ve dvou literárních dílech brazilské literatury, v románech *Ezau a Jákob* (Esaú e Jacó) Machada de Assis z roku 1904 a *Dva bratři* (Dois Irmãos), který vychází o necelých sto let později, roku 2000, jehož autorem je Milton Hatoum. Cílem práce je srovnat podobnosti a rozdílnosti obou románů, zhodnotit, nakolik na sebe tato dvě díla navazují, nakolik čerpají literární inspiraci z biblického příběhu a jak a zda vůbec mohou představovat příběh brazilského národa.

Podobnému, téměř stejnému tématu, se věnuje i studie Daniely Birmanové, která nese název „Dvojice Brazílie; alegorie našich dějin Machada a Hatouma“ (Duplos do Brasil; alegorias da nossa história em Machado e Hatoum)¹ a související práce stejné autorky „Zneprátelení bratří: dvojice u Machada a Hatouma“ (Irmãos inimigos: duplos em Machado e Hatoum).² Už podobnost názvu mé práce s projektem Daniely Birmanové vypovídá o tom, že navážu na její poznatky, nechám se inspirovat jejím pohledem, využiji práce a úsilí, které tématu věnovala. Nepochybně ovlivněna její studií se pokusím přispět k dané problematice svým úhlem pohledu Evropanky, která se má o brazilské literatuře, kultuře i národní identitě stále co učit.

Machado de Assis: *Ezau a Jákob*

Machadův román se odehrává v Rio de Janeiru druhé poloviny devatenáctého století; jeho protagonisté jsou dvojčata Pedro a Paulo, narození 7. 4. 1870. Důležitými postavami jsou i jejich rodiče, s jejichž životem vypravěč čtenáře seznamuje předtím, než se stali rodiči dvojčat: otec Santos přijede do Ria roku 1855, nabude velkého majetku a roku 1859 se ožení s krásnou, ale chudou Natividade.

Jako by autor stále dbal na to, aby se čtenář v textu lehce orientoval – přesných dat a letopočtů je v knize více, často se týkají historických událostí, které souvisí s dějem a navíc vzdělávají čtenáře, s nímž se počítá napříč celým dílem. Nemohu se zbavit dojmu, že se s ním pracuje podobně jako v *Posmrtných pamětech Bráse Cubase* (Memórias póstumas de Brás

¹ Birmanová, Daniela. Projeto de Pós-Doutorado Júnior. *Duplos do Brasil; alegorias da nossa história em Machado e Hatoum*. Universidade Federal do Rio de Janeiro (UFRJ). Programa Avançado de Cultura Contemporânea (PACC). Fórum de Ciência e Cultura (FCC). [online]. [cit. 2010-08-22]. Dostupné z: <http://www.pacc.ufrj.br/arquivosword/Projeto%2520Duplos%2520do%2520Brasil_Daniela%2520Birman.doc>. Dále jen jako Birmanová, D. Duplos do Brasil.

² Birmanová, Daniela. *Irmãos inimigos: duplos em Machado e Hatoum*. [online]. [cit. 2010-08-22]. Dostupné z: <http://www.filologia.org.br/machado_de_assis/Irmãos%20inimigos-%20duplos%20em%20Machado%20e%20Hatoum.pdf>. Dále jen jako Birmanová, D. Irmãos inimigos.

Cubas). V obou jmenovaných dílech se na čtenáře vypravěč nejen přímo obrací, ale reflektuje i to, jak na něj budou asi slova románu působit. Ve výsledku tak Machado vytváří originální literární styl, kterým se podle italské autorky *Dějiny brazilské literatury* Luciany Stegagno Picchiové vymezuje proti současné brazilské próze „volbou strhujících stylistických prostředků, od zvolání po otázku, která se přímo obrací na čtenáře a zároveň vtahuje jako postavu na scénu i samotného autora.“³ V *Ezauu a Jákobovi* například když popisuje, jak se rodičům dvojčat objeví na tváři „výraz požehnaných“, když se vrací ze mše:

[...] a expressão de rosto era de abençoados. [...] Leitor, não é muito que percebas a causa daquela expressão e desses dedos abotoados. Já lá ficou atrás, quando era melhor deixar que a adivinhasses; mas provavelmente não a adivinharias, não que tenhas entendimento curto ou escuro, mas porque o homem varia do homem, e tu talvez ficasses com igual expressão, simplesmente por saber que ias dançar sábado. Santos não dançava; preferia o voltarete, como distração.

([...] na jejich tváři se zračil výraz požehnaných. [...] Čtenáři, není nezbytně nutné, abys porozuměl příčině onoho výrazu a jejich sepjatých rukou. Už je to pryč, bylo by lepší, kdybys tu příčinu zkusil uhodnout sám; pravděpodobně bys ji ale stejně neuhodl, ne že bys byl nechápavý nebo měl v hlavě zatemněno, ale protože každý jsme jiný, a tobě by se možná na tváři objevil tentýž výraz jednoduše z toho důvodu, že bys třeba zjistil, že půjdeš v sobotu tancovat. Santos netancoval; když se chtěl rozptýlit, radši dal přednost voltarete⁴.)⁵

Na ukázce je podle mého názoru zajímavé i to, jaké prostředky Machado používá k přechodu od fabule románu k pasáži, v níž prostřednictvím vcítění se do čtenáře přiblíží popis svých postav; přes popis výrazu tváře manželů Santosových se dostane k výrazu tváře čtenáře, jaký by měl, kdyby se dozvěděl, že půjde v sobotu tancovat; a pak zpátky k postavám románu prostřednictvím informace, že Santos netancoval, ale dával přednost voltarete.

Jak Machado vtahuje na scénu svého vypravěče, je konkrétně v *Ezauu a Jákobovi* kapitolou samou pro sebe, v rámci této práce se problémem budu zabývat později.

Chování a jednání postav románu se dostává do přímé konfrontace s jednáním a chováním čtenáře, jak je patrné i z další citace, kde se mluví o podobě dvojčat: „Aos sete anos eram duas obras-primas, ou antes uma só em dois volumes, como quiseses. (V sedmi letech byla /dvojčata, pozn. překladatele/ dvěma mistrovskými díly, nebo spíš jedním jediným

³ Picchiová, Luciana Stegagno. *Dějiny brazilské literatury*. Z originálů uvedených na s. 684 přeložily Vlasta Dufková, Anežka Charvátová, Irena Kurzová a Šárka Grauvová. Praha: Torst 2007, s. 215.

⁴ portugalská karetní hra

⁵ Machado de Assis, Joaquim Maria. *Esau e Jacó*. Gráfica Editora brasileira Ltda., São Paulo, Brasil, 1957, s. 31. Všechny další citáty jsou z tohoto vydání, vyjma převzatých citací.

ve dvou svazcích, jak je ti libo.)“⁶ Postavami jsou nejen dvojčata, jejich známí a rodiče, ale i čtenář; měřítkem času nejen měsíce a roky, ale i kapitoly: „Natividade não replicou, mergulhou no silêncio, como naquele outro capítulo, vinte meses depois, quando tornava do Castelo com a irmã. (Natividade neodpověděla, ponořila se do ticha, tak jako v oné kapitole o dvacet měsíců později, kdy se se svou sestrou vracela z Castela.)“⁷ To podtrhuje pocit, že je příběh vyprávěn kvůli čtenáři a také fiktivnost děje.

Vraťme se nicméně k alegoriím v Machadově díle. Jednu z nich nalezneme už v názvu románu: Ezau a Jákob. Starozákonní příběh o Izákových synech je sepsán v knize Genesis.⁸ Jsou to dvojčata, při narození drží Jákob prvorozeného Ezaua za patu. Vadili se už v těle své matky Rebeky. Ta si později oblíbila Jákoba a Izák zase Ezaua. Ten prodá své prvorozenství za mísu čočkové krmě Jákobovi. Ezau přijde i o otcovo požehnání, které lstí podle rad své matky získá opět jeho mladší sourozenec. Ezau pomýšlí na pomstu; chce Jákoba zabít, ten před ním ale uteče k Lábanovi, bratru své matky. Když se po dvaceti letech vrátí domů, se svým bratrem Ezauem se usmíří.

I Machadovy postavy, dvojčata Pedro a Paulo, se vadily už v těle své matky. Čtenář se o tom dozví už v první kapitole, když se na to jasnovidka Bárbara přímo zeptá Natividade, která si za ní přišla vyslechnout, jaký její syny čeká osud.

E não foi sem grande espanto que lhe ouviu perguntar se os meninos tinham brigado antes de nascer.

— Brigado?

— Brigado, sim, senhora.

— Antes de nascer?

— Sim, senhora, pergunto se não teriam brigado no ventre de sua mãe; não se lembra?

Natividade, que não tivera a gestação sossegada, respondeu que efetivamente sentiu movimentos extraordinários, repetidos, e dores, insônias...

(A podivila se nad její otázkou, jestli se chlapi před narozením vadili.

— Vadili?

— Vadili, ano přesně tak.

— Před narozením?

— Ano, přesně tak, ptám se jestli se nevadili v matčině lůně; nevzpomínáte si?

⁶ Machado de Assis, Joaquim Maria. Op.cit., s.77.

⁷ Ibid., s.30.

⁸ Bible. Písmo svaté Starého a Nového zákona. Ekumenický překlad. Česká biblická společnost 1995. Gn 25,19n; 26, 34n; 27-28, 9; 33, 1-17. Všechny další citace jsou z tohoto vydání.

Natividade, která neměla klidné těhotenství, odpověděla, že skutečně opakovaně cítila zvláštní pohyby, trpěla bolestmi a nespavostí...⁹

Matka biblických dvojčat se na své syny táže Hospodina, který jí odpoví: „V tvém životě jsou dva pronárody. Oba národy se rozejdou, jen co z tebe vyjdou.“¹⁰

I v tom lze spatřit satirou prodchnutou alegorii Brazílie: zatímco Rebeka se utíká k Bohu, matka „budoucích brazilských pronárodů“ k míšence a jasnovidce v jedné osobě. Podle literárního kritika Gledsona je na úrovni alegorie historická interpretace Machadova díla ještě umocněna jménem matky – Natividade a místem, kde barbarská míšenka Bárbara (opět nomen-omen) odhaluje osudy. Tím místem je pahorek Morro do Castelo, kde bylo založeno Rio a kde mívali svou školu jezuité:

Román, který začíná roku 1871 (rok schválení zákona Svobodného lůna), kde vystupuje novopečená matka jménem Natividade (základem slova je výraz nativo, tzn. původní, rozený; pozn. překladatele), která vystoupí na Morro do Castelo (kde bylo založeno Rio [...] a kde měli jezuité pod vedením Manuela de Nóbregy svoji školu), aby jí jasnovidka, míšenka jménem Bárbara, poodhalila, jaký osud čeká její syny, se nijak neostýchá pozvat čtenáře, aby se zapojili do hry historické interpretace na alegorické úrovni.¹¹

Výklad románu jako alegorie ještě podtrhuje důraz na jména dvojčat; Machado popisuje těžké rozhodování Natividade a Santose o jménech jejich dětí i náhlou inspiraci Perpétuy, tety dvojčat, když se modlila na mši:

Um dia, estando Perpétua à missa, rezou o *Credo*, advertiu nas palavras: “os santos apóstolos Pedro e Paulo” e mal pôde acabar a oração. Tinha descoberto os nomes; eram simples e gêmeos. Os pais concordaram com ela e a pendência acabou.

(Jednoho dne, když byla Perpétua na mši a odříkávala *Krédo*, zastavila se u slov „svatí apoštolové Petr a Pavel“ a stěží mohla dokončit modlitbu. Objevila ta jména; byla jednoduchá a blíženecky nerozlučná. Rodiče s ní souhlasili a případ byl vyřešen.)¹²

Zvláštní je, že se v *Krédu* o apoštolech Petrovi a Pavlovi nemluví.

⁹ Machado de Assis, Joaquim Maria. Op.cit., s.77.

¹⁰ Gn 25,23a.

¹¹ Um romance que começa em 1871 (o ano da Lei do Ventre Livre), com uma mãe recente que se chama Natividade e sobe ao Morro do Castelo (onde o Rio foi fundado [...] e onde os jesuítas, liderados por Frei Manuel da Nóbrega, mantiveram seu colégio), a fim de consultar uma cabocla chamada Bárbara, sobre o destino de seus filhos, não pode ser considerado esquivo em seu convite ao leitor para se empenhar num jogo de interpretação histórica, em nível alegórico.

GLEDSOON, John. *Machado de Assis: ficção e história*. São Paulo: Paz e Terra, 2003, s. 193. Citováno podle Birmanová, Daniela. *Irmãos inimigos*, s. 3.

¹² Machado de Assis, Joaquim Maria. Op.cit., s.41.

Nicméně, jména dvojčat i jejich rozepře ještě v matčině těle jsou základní témata celých prvních patnácti kapitol. Ve čtrnácté kapitole je zaznamenán rozhovor Santose, Plácida a Airese, v němž Santos nadhodí, zda se mohou nějaké dvě duše vrátit zpátky na tento svět a jestli spolu mohou mít rozepře, ještě než se narodí. Aires na to po chvíli reaguje mimo jiné i zmínkou o Ezauovi a Jákobovi: “Esaú e Jacó brigaram no seio materno, isso é verdade.“ (Ezau a Jákob se vadili v mateřském lůně, to je pravda.)¹³

Santos se v další kapitole svěřil se vším Plácidovi: O tom, jak se jeho synové vadili už v matčině těle, o tom, jak Natividade byla za jasnovidkou, která se jí na to hned zeptala. Oba pánové pak v celém běhu událostí, především těch, které se týkají pojmenování dvojčat, vidí tajemství a záhady. Plácido odtuší: “Já o fato de se chamarem Pedro e Paulo indicava alguma rivalidade, porque êsses dois apóstolos brigaram também.“ (Už jen fakt, že se jmenují Petr a Pavel naznačuje rivalitu, protože ti dva apoštolové se spolu taky vadili.)¹⁴ Shodnou se, že by jména mohla být předurčená a náhlá Perpétuina inspirace při modlitbě skutečným znamením.

Pokud se na citát podíváme optikou hledání alegorie Brazílie v románu, jímž se zabýváme, můžeme v patnácté kapitole vidět shrnutí: brazilský národ se rodí na pozadí křesťanství, na které se mnozí Brazilci odvolávají, aniž by považovali za rozporuplné se zároveň řídit radami jasnovidky. Je možné, že stojíme tváří v tvář aluzi na náboženský synkretismus, který bývá považován za znak brazilské identity. Vše objímá a sjednocuje láska k zemi, tak jako rodičovská láska Santose a Natividade k jejich potomkům, která je v následující kapitole popsána opět prostřednictvím narážek na náboženství: “Já não era espiritismo, nem outra religião nova; era a mais velha de tôdas, fundada por Adão e Eva, à qual chama, se queres, paternalismo. (Už to nebyl spiritismus ani žádné jiné nové náboženství; ale to nejstarší ze všech, které založili Adam s Evou a nazývá se rodičovství.)“¹⁵

Náboženský synkretismus je i v Santosově myšlence, že jeho dva synové jsou sami reinkarnovaní apoštolové Petr a Pavel, přestože křesťanská nauka reinkarnaci neuznává. Santos ve všem vidí záhady; doktor Plácido mu přečte jedenáctý verš druhé kapitoly Pavlovy epištoly Galatským, ve které se Pavel otevřeně postaví proti Petrovi:

¹³Ibid., s.65.

¹⁴Ibid., s.68.

¹⁵Ibid., s.73.

“Když pak Petr přišel do Antiochie, postavil jsem se otevřeně proti němu, protože byl zřejmě v nepravu.”¹⁶

Santose hned napadne, jak si verš vyložit:

— Sem contar que êste número *onze* de versículo, composto de dois algarismos 1 e 1, é um número gêmeo, não lhe parece?

— Justamente. E mais: o capítulo é o segundo, que é o próprio número de irmãos gêmeos.

(—A to nepočítáme, že už to číslo verše, *jedenáct*, složené ze stejných číslic 1 a 1, je takové číslo-dvojče, nezdá se vám?

— Přesně tak. A navíc: je to v druhé kapitole, takže tu máme číslo dva, což je přímo počet dvojčat.)¹⁷

Oba rodiče s radostí očekávají slavný osud, který jejich syny potká podle jasnovidky Bárbary i podle Santose, podle kterého se v jeho synech vrátili na zem apoštolové Petr a Pavel.

Dětství dvojčat je popsáno jen prostřednictvím několika málo epizod a pak autor přeskočí rovnou do roku 1886. Samozřejmě s podrobným vysvětlením, proč si takový časový skok mohl dovolit.

Nicméně, od tohoto místa v knize, jímž je XXI. kapitola, začíná jít o politiku; sourozenecké rozepře se projevují většinou právě na tomto poli, jako třeba u příležitosti, kdy se dvojčat přátelé jejich rodičů zeptají, kolik jim je let:

Paulo respondeu:

— Nasci no aniversário do dia em que Pedro I caiu do trono.

E Pedro:

— Nasci no aniversário do dia em que Sua Majestade subiu ao trono.

As respostas foram simultâneas, não sucessivas, tanto que a pessoa pediu-lhes que falasse cada um por sua vez. A mãe explicou:

— Nasceram no dia 7 de Abril de 1870.

Pedro repetiu vagarosamente:

— Nasci no dia em que Sua Majestade subiu ao trono.

E Paulo, em seguida:

— Nasci no dia em que Pedro I caiu do trono.

(Pavel odpověděl:

— Narodil jsem se ve výročí dne, kdy se Petr I. vzdal trůnu.

A Petr:

— Narodil jsem se ve výročí dne, kdy Jeho Výsost nastoupila na trůn.

Odpovědi zazněly najednou, ne po sobě, a tak byli požádáni, ať mluví jeden po druhém. Jejich matka vysvětlovala:

¹⁶ Ga 2,11

¹⁷ Machado de Assis, J.M. Op. cit., s.69.

- Narodili se 7. dubna 1870.
- Petr pomalu zopakoval:
- Narodil jsem se ve výročí dne, kdy Jeho Výsost nastoupila na trůn.
- A po něm Pavel:
- Narodil jsem se ve výročí dne, kdy se Petr I. vzdal trůnu.)¹⁸

Vyhraněné politické názory dvojčata zastávají už ve velice mladém věku (16 let). Vzhledem k tomu, jak velká pozornost byla věnována jménům, nebude náhodou, že stoupencem císaře je ten ze sourozenců, který je jeho jmenovcem. Všimněme si, jak je v textu sympatizování s liberálně-republikánskou nebo konzervativně-nacionalisticky-monarchistickou ideologií zdůrazněno opakováním týchž vět. V předešlé části knihy jsme hledali alegorii brazilství na základě metonymie rodinných vztahů a v širším měřítku i alegorii vzniku a ustavení národa jako boje odlišných principů, které představovala dvojice apoštolů (Petr a Pavel) nebo bratrů (Pedro a Paulo, Ezau a Jákob). Politická alegorie Brazílie se nám nabízí ještě zřejměji. Koresponduje i s povahami bratrů:

Paulo era mais agressivo, Pedro mais dissimulado [...]. Não digo com isto que um e outro dos gêmeos não soubessem agredir ou dissimular; a diferença é que cada um sabia melhor o seu gôsto, coisa tão óbvia que custa escrever.

(Pavel byl výbojnější, Petr se uměl lépe přetvařovat [...]. Tím nechci říct, že by jeden nebo druhý z dvojčat nebyl schopný agrese nebo přetvářky, rozdíl byl v tom, že každý z nich lépe ovládal to, co bylo bližší naturelu, věc tak zřejmá, že je až stydno ji psát.)¹⁹

Skutečně, agresivita sluší spíš liberalismu, revolucionářství a prosazování nových ideologií, v tomto případě republikanismu, a ke konzervatismu se pojí uhlazenost a větší diplomacie. Obou těchto projevů jsou však schopni Pedro i Paulo, republikáni i monarchisté, Machado tak nenadržuje žádnému směru, oba podrobuje kritice.

Tvrďší kritika spočívá podle Gledsona v zaměnitelnosti obou režimů, v tom, že republika a monarchie vykazují pouze povrchní rozdíly, v zásadě však zůstávají tytéž principy a problémy, změní se jen málo. Gledson v této souvislosti odkazuje na velice výmluvnou epizodu s vývěsním štítem: obchodník Custódio vlastní cukrárnu a rozhodne se přemalovat název na vývěsním štítě, protože písmena jdou vinou běhu času jen špatně přečíst. Nakonec je přemalován, aby si obstaral vývěsní štít nový, a když je vše hotové a na štítě se skví nápis “Císařská cukrárna“ (Confeitaria do Império), je v Brazílii vyhlášena republika a Custódio se bojí, že by mu s takovým názvem revolucionáři vytloukli výlohu. Po poradě s Airesem nechá

¹⁸ Ibid., s.94.

¹⁹ Ibid., s. 78.

ceduli přemalovat na “Custódiova cukrárna” (Confeitaria do Custódio). Jak už se ve své studii zmiňuje Daniela Birmanová,²⁰ Custódio se nezajímá o politické ani sociální změny v Brazílii, ale o to, že bude muset platit nový nátěr cedule, když už tak pečlivě vybíral co nejlevnější barvu písmen, aby ušetřil. Změna režimu zasahuje lidem do života jen tak, že musejí hledat nová jména pro staré řády.

Ironii povrchnosti změny státního uspořádání Birmanová čte i v tom, že dvě tak různé ideologie republikanismu a monarchismu alegoricky představují dvojčata.

Narážky na povrchnost změny režimu se vinou celým románem; lze je najít také v epizodě, v níž Cláudia přesvědčí svého manžela, aby místo za konzervativce kandidoval za liberály, protože v tom vidí lepší budoucnost; jako další argument poslouží konec románu, kde se oba bratři stanou poslanci nově vzniklé republiky, republikán Paulo jde nicméně do opozice a jeho bratr je reprezentant strany, která je aktuálně u moci. Podle mého názoru se pod popsanou situací neskrývá jen poodhalení povrchnosti změny v Brazílii, ale mohlo by jít také o zdůraznění dvou svářejících se tendencí, reprezentovaných oběma bratry. Jak říká rodinný přítel Santosových Aires:

[...] o espírito de inquietação reside em Paulo, e o de conservação em Pedro. [...] Em suma, não lhes importam formas de govêrno, contanto que a sociedade fique firme ou se atire para diante.

([...] Pavel má neklidného ducha, v Petrovi sídlí duch uchovávaní starých pořádků. [...] Suma summarum, nejedná se jim o formu vlády, ale o to, jestli společnost zůstává pevně na místě, nebo jde kupředu.)²¹

Liberalismus versus konzervatismus tak převáží nad konkrétnější alegorií republikanismu versus monarchismu.

Pro následující srovnání se ještě jednou podrobněji podíváme na osobu vypravěče, jak jsem slibovala už na začátku práce.

Jeho stylem jsem se už zabývala, ne tak jeho zakotvením v ději. První kapitole předchází krátký text nadepsaný „Upozornění“ (Advertência). Píše se tu, že když skonal rada Aires, našlo se u něj v psacím stole sedm ručně psaných sešitů. Šest z nich bylo nadepsáno římskými číslicemi I–VII a byly Airesovými *Memoáry*, jen jeden, sedmý, svazek byl nadepsán slovy „Poslední“ (Último).

²⁰ Birmanová, D. *Irmãos inimigos*, s. 4

²¹ Machado de Assis, J.M. *Op. cit.*, s. 429.

Machadův příběh přináší vypravěč, který se zrodil v Airesově mysli. O Airesově spisu ale vypráví jiný, a to ten, který se zmiňuje o nálezů oněch sedmi svazků v Airesově pracovně. Schéma by tedy graficky mohlo být znázorněno následovně:

Machado de Assis ----> vypravěč, který píše „Upozornění“ —> Aires, autor spisu nadepsaného „Poslední“, který tvoří celý román až na předeslané „Upozornění“ ----> vypravěč spisu „Poslední“, ve kterém je Aires jednou z postav.

Spis „Poslední“ pak dohromady s „Upozorněním“ tvoří román, tak jak ho napsal Machado de Assis.

Přerušované šipky jsem užila tam, kde se další vypravěč zrodil v mysli toho, odkud šipka směřuje, a jedinou plnou šipku tam, kdy vypravěč, byť fiktivní, předává slovo dalšímu vypravěči, jako by to byla skutečná osoba z reality toho, od něhož šipka směřuje. Aires je tedy pro autora „Upozornění“ skutečnou postavou – oním mrtvým riodejaneirským radou.

Schéma je trochu komplikovanější, Aires se v něm nikdy nestane fiktivním vypravěčem, jen fiktivním autorem, na rozdíl od jiného Machadova díla, *Posmrtných pamětí Bráse Cubase*, kdy nebožtík-fiktivní autor je zároveň vypravěč. Fiktivní autor Aires je jen jednou z postav, většinu doby není středem pozornosti na rozdíl od Bráse Cubase v *Posmrtných pamětech*. Nemůžeme se ale zbavit dojmu, že vypravěč svazku „Poslední“ chce vykreslit Airese v příznivém světle, jako moudrého, vzdělaného a charakterního starého mládence. Stejně tak fiktivní autor „Upozornění“ o něm mluví v dobrém, „a vaidade não fazia parte dos seus defeitos (pýcha nepatřila k jeho slabínám)“,²² říká o něm.

Kdyby psal Aires v ich-formě, příběh by byl nekompletní, protože ani jako rodinný přítel Santosů i Batistů nemohl být všude. Jeho postava neví, že byla Natividade u jasnovidky a že se Santos radil s Plácidem ohledně výkladu osudu svých synů, jeho vypravěč naopak vidí do myslí všech a ví, co se kde děje. Svou vzdělanost ukazuje na citátech z několika světových jazyků – latiny, italštiny, španělštiny, francouzštiny a samozřejmě podrobně zná politické a historické souvislosti doby.

²² Ibid., s. 6.

Birmanová charakterizuje Aírese jako tzv. „agregada“, jako typickou postavu patriarchální (tedy konzervativní, monarchistické, kolonialistické) Brazílie: „figura do *agregado*, emblemática do Brasil patriarcal“.²³ Konceptem patriarchální rodiny v Brazílii se mimo jiných a mimo jiné zabýval i Gilberto Freyre ve svých dílech *Panský dům a příbytek otroků* (Casa Grande & Senzala) a *Rodinné domy a chatrče* (Sobrados e Mocambos).²⁴ Podle Ângely Mendes de Almeidové jeho koncept vystihuje brazilskou rodinu od dob kolonialismu do konce 19. století. Od počátku 20. století výše společensky postaveným rodinám lépe slušel přívlastek buržoazní. Rozdíl mezi oběma modely spočívá především v tom, že patriarchální koncept zahrnuje mimo jádra rodiny (otec, matka, děti) i širokou škálu dalších osob, různou měrou podřízených patriarchovi. Kromě *agregada* tak do patriarchálního modelu patří i další členové široké rodiny, pro které má portugalština celou škálu jmen: *criados*, *parentes*, *aderentes*, *e escravos*, do češtiny opět obtížně přeložitelné kategorie. Spokojit se můžeme s přiblížením do našeho jazyka, použijeme-li výrazy jako schovanky, služebné, sluhové a otroci.

Až doposud jsme v této práci naprosto opominuli další důležitou postavu, jakož i pole sváru mezi dvojčaty. Mluvím o dívce jménem Flora a o boji o ni. Jejímu vstupu do děje předchází kapitola XXVII, která je typickým příkladem machadovského stylu. Je rozhovorem autora se čtenářkou, která dočetla až na toto místo a která do textu vstupuje nejpříměji, jak si lze představit, a to přímou řečí. Vypravěč ukazuje bez náznaku pochybnosti, jak přesně čtenářky jeho dílo vnímají a co se jim honí hlavou. Záměrně používám slova čtenářka a nikoli čtenář, jelikož se i vypravěč v této kapitole obrací výlučně k něžnější polovině lidstva. Přímou začíná slovy: “Eis aqui uma reflexão da leitora:“ (Podívejme na tuto úvahu čtenářky:)²⁵ Této čtenářce vytýká netrpělivost a také to, že chce hned vědět, jak jsou na tom Petr a Pavel se ženami, a nelíbí se mu ani snaha čtenářky uhodnout, jak se po této stránce bude román vyvíjet dál, říká, že to není ona, kdo píše tento román, a že už stačí, že jí dovolil takto vniknout mezi dvě kapitoly:

Se quer compor o livro, aqui tem a pena, aqui tem papel, aqui tem um admirador; mas se quer ler sòmente, deixe-se estar quieta, vá de linha em linha; dou-lhe que boceje entre dois capítulos, mas espere o resto, tenha confiança no relator destas aventuras.

²³ Birmanová, D. *Irmãos inimigos*, s. 1.

²⁴ Uvádím pouze orientační překlad do češtiny; jedná se o pojmenování brazilské reality pro kterou můj rodný jazyk nemá adekvátní prostředky.

²⁵ Machado de Assis, J.M. *Op. cit.*, s. 111.

(Jestli chcete napsat knihu, tady máte pero, tady máte papír, máte tu prvního obdivovatele; ale jestli chcete jen číst, uklidněte se, postupujte řádek po řádku; dovoluji vám, abyste mezi dvěma kapitolami zívala, ale na zbytek si počkejte, důvěřujte vypravěči těchto dobrodružství.)²⁶

Nicméně hned v další kapitole přání této čtenářky, protagonistky sedmadvacáté kapitoly, vyhoví, ač ji předtím tak usadil. Zde naznačí, že se oba bratři budou ucházet o jednu dívku, která do knihy významně zasáhne, ve dvacáté deváté kapitole vysvětluje, proč se rozhodl nejdřív představit čtenáři rodiče oné dívky a ne dívku samu, ve třicáté kapitole její rodiče skutečně představí a třicátá první kapitola se jmenuje stejně jako ta dívka: Flora.

Její rodiče, pan a paní Batistovi, byli přátelé Santosových, Airese i doktora Plácida, který, jak se zde dozvídáme, přišel ke svému titulu studiem spiritismu. To vysvětluje předchozí události, kdy se s ním Santos radil ohledně proroctví míšenky Barbary a strkanice nenarozených dvojčat.

O Floru se však zatím nehádají, ač se jim líbí oběma. K otevřenému konfliktu o ni nedojde, ale nezíská ji ani jeden z nich. Flora si mezi nimi nedokáže vybrat. V odhalování alegorie této postavy vzpomíná Birmanová ve své studii britskou antropoložku Helen Caldwellovou, která v postavě Flory viděla ideál republiky. Caldwellová svou myšlenku podkládá smrtí Flory jako vyjádření konce ideálních představ o republice: „Ideál republiky byl mrtvý,“²⁷ prohlašuje.

Pesimisticky vyznívá i konec Machadova románu: po smrti Flory a pak znovu po smrti své matky se dva bratři sice na čas usmíří, pak se ale vrátí vše do starých kolejí a z dvojčat se nikdy nestanou blízcí přátelé.

Tak i celá vize Brazílie je pesimistická, jako tento výrok Helen Caldwellové o Brazílii, citovaný podle Daniely Birmanové: »[Naše země] “vypadala jako by byla předurčena k tomu nikdy neuskutečnit své sny, nikdy si neužívat přítomnost, ale jen budoucnost, která by byla stejná jako minulost,“ píše Caldwellová (1970, p. 172, náš překlad).«²⁸

²⁶ Ibid., s. 112.

²⁷ O ideal republicano estava morto”, resume Caldwell (1970, p. 170, nós traduzimos). Citováno podle: Birmanová, D. Irmãos inimigos, s. 5.

²⁸ [O nosso país] “pareceria estar destinado a nunca realizar seus sonhos, a nunca desfrutar o presente, mas apenas o futuro que seria idêntico ao passado”, escreve Caldwell (1970, p. 172, nós traduzimos). Citováno podle: Birmanová, D. Irmãos inimigos, s. 5.

Bratři a ideologie stojí stále proti sobě, ač se jeden od druhého nebo jedna od druhé prakticky neliší. Nový řád zachovává staré nešvary.

Milton Hatoum: *Dva bratři*

Stejně jako první Hatoumův román *Líčení jednoho Orientu* (Relato de um Certo Oriente) se i *Dva bratři* (Dois irmãos) odehrávají v Manausu v rodině s libanonskými kořeny, a také ve stejné době: převážně ve druhé polovině dvacátého století. Vypravěčem je také ne zcela pokrevní a plnoprávný člen poměrně dobře finančně situované rodiny, *agregado*, postava, jakou v *Ezauovi a Jákobovi* ztvárňoval Aires. Ještě nápadněji se nicméně podobá vypravěči předchozího Hatoumova díla *Líčení jednoho Orientu*. Oba romány mají opravdu hodně společného. Rodina libanonských přistěhovalců je poměrně dobře situovaná, bydlí spolu ve velkém měšťanském domě, otec vede krámk, který později převezme jeho neprovdaná dcera, pod jejímž vedením obchod prosperuje lépe než kdy předtím. Hlavní slovo v rodině má znovu krásná žena-matka. Jmenuje se Zana a má tři děti: Dvojčata Omara a Yaquba a dceru Râniu.

K události, která rozhybe děj románu, dojde na jednom promítání filmu v době, kdy je dvojčatům třináct let a oběma se líbí dívka jménem Lívia. Lívia má slabost pro oba bratry, přece však má radši Yaquba, kterému dá po filmu pusu. Omar to zahlédne a ze zlosti a žárlivosti pořeže Yaquba lahvi tak, že mu navždy zůstane na obličejí jizva. Ve škole se mu smějí, on na to navenek nijak nereaguje. Rodiče se tak bojí nenávisti, která se v něm stírá, že ho pošlou do Libanonu s přáteli jeho otce Halima. Vráti se za pět let, částečně zapomene portugalsčinu. Svůj volný čas věnuje studiu, velice vyniká v matematice. Když dokončí střední školu v Manausu, odjíždí dál studovat do São Paula. Naproti tomu Caçula²⁹ si užívá mládí jinak – noci tráví pitkami a zábavou, ze školy ho vyhodí, protože fyzicky napadne učitele. Nikdy si nenajde pořádnou práci, žije na útraty své matky, která ho zbožňuje. Manaus opustí jen krátkodobě: Halim ho pošle studovat do São Paula, aby tam, tak jako jeho bratr, dosáhl úspěchu. Tam se Omar dozví, že se Yaqub potají oženil s Lívií, a ze zlosti nakreslí do jejich alba fotografií ze svatby obscénnosti. Navíc ukradne Yaqubovi pas a peníze a uteče do Spojených států. Ani tam nevydrží dlouho a vrátí se zpět do Amazonie. Po smrti svého otce

²⁹ výraz brazilské varianty portugalsčiny: nejmladší dítě v rodině; mazlíček; benjamínek

Halima se spřátelí s indiánem Rochiramem, který chce v Manausu postavit hotel. Zana v tom vidí příležitost, jak oba bratry smířit. Napíše Yaqubovi do São Paula, prosí ho o odpuštění a také o to, aby přijel do Manausu, usmířil se s Omarem a zapojil se s ním do budování hotelu. Yaqub skutečně přijede, ale jen aby vypracoval projekt pro Rochirama, o smíření s Omarem nestojí a na projektu pracuje za jeho zády. Když se to Omar dozví, surově ho napadne a zničí i jeho práci, Yaqub skončí v nemocnici a papíry, potřebné ke konstrukci hotelu, Omar roztrhá. Rochiram vyžaduje zpět peníze, které Yaqubovi za práci dal. Yaqub souhlasí s tím, že Rochiramovi postoupí svůj rodný dům. Útok na svou osobu oznámí na policii a pro Omara tak záležitost skončí trestem odnětí svobody na dva roky a sedm měsíců.

Příběh končí po smrti Halima, Zany i indiánky Domingas, matky vypravěče-agregada Naela. Ač je Naelovi jasné, že jeden z dvojčat je jeho otcem, distancuje se od obou. Stane se učitelem a spisovatelem, který po letech napíše tuto rodinnou historii o nenávisti mezi dvěma bratry.

Román manauského spisovatele sice v názvu postavy Ezaua a Jákoba nemá, k biblickému příběhu má ale také blízko. Hra se jmény je tu opět velice zřejmá. Yaqub zní podobně jako Jákob, ovšem zatímco v Bibli je Jákob druhorozený a miláček matky, v románu Miltona Hatouma je Yaqub starší a Zana věnuje víc lásky a pozornosti mladšímu Omarovi. Při dobré vůli najdeme v románu připodobnění Omara k Ezauovi, jakousi nápovědu, když vypravěč popisuje vzhled dvojčat po narození. Je známo, že Ezau byl chlupatý, můžeme tedy číst narážku ve slovech, že Omar byl „um pouco mais escuro e cabeludo do que outro“ (trochu snědší a chlupatější než ten druhý).³⁰

Dalším vodítkem je, že obě jména, Omar i Ezau, začínají na samohlásku. Mariana Rocha Santosová ve své disertaci uvádí další souvislosti, týkající se jména mladšího z hatoumovských dvojčat. Omar symbolizuje živočišnost a přírodní síly (*O mar*, portugalsky moře), jeho jméno je zároveň anagramem slova *amor* (portugalsky láska), což může být narážka na různé Omarovy románky, nebo, podle mého názoru, na směřování jeho osobnosti k emocionalitě a silným prožitkům. Santosová také zmiňuje, že jméno Omar se vyskytuje v Bibli přímo v rodokmenu Ezauových potomků.

³⁰ Hatoum, Milton. *Dois Irmãos*. São Paulo: Companhia das Letras, 2006, s. 50.

Yaqub se v Libanonu staral o zvířata, pastevec byl i biblický Jákob. Yaqub Omara připravil o možnost spolupracovat na projektu hotelu, Jákob Ezaua připravil o prvorozenství a o otcovo požehnání.

Zana připomíná Rebeku víc než Natividade: motiv nespravedlivě rozložené mateřské lásky na rozdíl od Machadova díla *Ezau a Jákob* v románu *Dva bratři* zůstává.

Děj je aluzí i na jiný biblický příběh o zneprátelených bratrech, o násilí vyvolaném žárlivostí: Kain a Ábel. Téma sváru mezi bratry v literatuře rozhodně není ojedinělé, přímo v souvislosti s biblickým příběhem zmíněných Adamových synů připomeňme alespoň Steinbeckův román *Na východ od ráje* (East of Eden).

Motiv závisti, nenávisti a žárlivosti prostupuje celým dílem; kořen problému je v tom, že Zana odmalička upřednostňuje Omara. Neznamená to, že by Yaquba neměla ráda vůbec, její vztah k Omarovi ale zachází moc daleko, Zana pro něj dělá první poslední; a když kvůli incidentu s jizvou mají oba bratři odjet do Libanonu, Zana si prosadí, aby Omar zůstal, přestože to byl on, kdo bratra napadl. Když se po pěti letech vrátí Yaqub z Libanonu, jede pro něj do Ria Halim. Zana čeká v Manausu a její přivítání rozhodně není chladné. Vítá ho na letišti, vběhne nepovoleně do letadla ihned po přistání:

Levava um buquê de helicônias que deixou cair ao abraçar o filho ainda lívido de pavor, dizendo-lhe, “Meu querido, meus olhos, minha vida”, chorando, “por que tanta demora? O que fizeram contigo?”, beijando-lhe o rosto, o pescoço, a cabeça, sob o olhar incrédulo de tripulantes e passageiros [...].

(Nesla kytici helikonií, kterou upustila, když objímala syna, ještě bledého strachy, a říkala, „můj milý, moje oči, můj život,“ plakala, “proč to tak trvalo? Co to s tebou provedli?”, líbala mu tvář, krk, vlasy, zatímco posádka a pasažéři letadla na ni nevěřicně zírali [...].)³¹

Když ten samý den přijde domů Omar, který se Zanou celou dobu bydlí a vídá ji každý den, pozdraví se s ní takto:

Omar se dirigiu à mãe, abriu os braços para ela, como se fosse ele o filho ausente, e ela o recebeu com uma efusão que parecia contrariar a homenagem a Yaqub. Ficaram juntos, os braços dela enroscados no pescoço do Caçula, ambos entregues a uma cumplicidade que provocou ciúme em Yaqub e inquietação em Halim.

³¹ Ibid., s.13.

Omar šel k matce, otevřel náruč, aby ji objal, jako by on byl tím synem, co byl dlouho pryč, a ona ho přivítala s vroucností, jež neodpovídala přivítání, kterého se dostalo Yaqubovi. Zůstali u sebe, její paže ovinuté okolo Benjamínkova krku, navzájem si oddaní v sounáležitosti, která v Yaqubovi probudila žárlivost a v Halimovi neklid.³²

Mnoho žárlivosti najdeme v téměř všech vztazích rodiny Zany a Halima; Zana žárlí na Omarovy známosti, Halim na Omara, bratři na sebe navzájem kvůli lásce matky, sestry i Lívie.

Halim si je vědom toho, jak rozdílně se Zana chová ke svým synům, a také jí to vyčítá: „[...] tu tratas o Omar como se ele fosse nosso único filho.“ ([...] ty se chováš k Omarovi, jako by to byl náš jediný syn.)³³

Zana je nešťastná z toho, jak si její synové nerozumějí, stejně tak, jako to mrzí Natividade. Obě ženy umírají s myšlenkou na usmíření svých synů: Machadova hrdinka na smrtelné posteli přinutí své syny slíbit si příměří. Ti tento slib více či méně dodrží; proti sobě pak stojí jen v politice. Když umírá Zana, její synové s ní nejsou, přesto jim patří její poslední slova, která zároveň naznačují, že Zana si je viny na nepřátelství svých synů vědoma:

Mas alguns dias antes de sua morte, ela deitada na cama de uma clínica, soube que ergueu a cabeça e perguntou em árabe para que só a filha e a amiga quase centenária entendessem (e para que ela mesma não se traísse): “Meus filhos já fizeram as pazes?” Repetiu a pergunta com a força que lhe restava, com a coragem que mãe aflita encontra na hora da morte.

Ninguém respondeu.

(Ale dozvěděl jsem se, že několik dní před smrtí, když ležela na posteli na jedné klinice, pozvedla hlavu a zeptala se arabsky, aby jí rozuměla jenom dcera a téměř stoletá přítelkyně /a aby sama sebe nehradila/: “Mojí synové už se smířili?”

Nikdo neodpověděl.)³⁴

Drsnější Hatoumův příběh otevírá i tabuizované téma incestu. Závislost, přehnaná starostlivost a žárlivost Zany na Omarovy milenky takovou myšlenku vzbudí snad v každém, kdo je seznámen s Freudem nebo oidipovským komplexem. Podrobně se problémem ve své studii zabývá Ana Leite Sampaiová.³⁵

³² Ibid., s.19.

³³ Ibid., s.22.

³⁴ Ibid., s.10.

³⁵ Sampaiová, Ana Leite. *Dois irmãos: incesto, rejeição e rivalidade na relação familiar*. [online]. [cit. 2010-08-22]. Dostupné z: http://www.unifor.br/joomla/joomla/images/pdfs/pdfs_notitia/2599.pdf.

Rodiči méně zbožňovaná dcera Rânia na své bratry nežárlí, její vztah k nim, tak jak ho popisuje Nael, připomíná vztah milenecký. A to především k Yaqubovi:

Ainda chovia muito quando a vi subir as escadas, de mãos dadas com Yakub; entraram no quarto dela, alguém fechou a porta e nesse momento minha imaginação correu solta.

(Pořád ještě hodně přselo, když jsem ji viděl vyjít po schodech nahoru za ruku s Yaqubem; vešli do jejího pokoje a v ten moment se rozběhla má představivost.)³⁶

Podobně se ale Rânia chová k oběma bratrům, „a admiração de Rânia por ambos foi por muito tempo visceral e quase simétrica (Râniin obdiv k oběma bratrům byl po dlouhou dobu srdečný a téměř symetrický)“.³⁷

Vše je umocněno faktem, že se Rânia nikdy nevdala. Na druhou stranu Nael mluví jen ze svého úhlu pohledu, o svých představách a o svém vnímání situace, a mějme na paměti, že se mu Rânia velmi líbila a že později říká, že s ní strávil noc: „As lembranças da noite que passamos juntos, o ardor daquele encontro ainda me davam arrepios. (Vzpomínky na tu noc, co jsme spolu strávili, žár toho setkání mě ještě pořád rozehvíval.)“³⁸

Je čas se vrátit od tabu a osobních vztahů k alegorickému výkladu díla. I zde se nám při analýze románu jeví v jeho alegorickém plánu jasněji jeho politické poselství. Přesto ve srovnání s Machadem se mi dílo jeví méně jako politická satira Brazílie a více jako osobní drama o nenávisti. Což ovšem nevylučuje možnost minimálně stejně silné politicko-sociální alegorie Brazílie, byť jinak podané. V brazilské literatuře už jsem se setkala s tím, že se v textu skrývají celé parafrázované citáty z jiných literárních děl, vybavuji si například biblickou Píseň písní skrytou v Rosově novele *Dál-dál a dál* (Dão-lalalão).³⁹ Na podobně překvapivý objev upozorňuje ve své studii Maria da Luz Pinheiro de Cristová, podle níž se popis Flory z Machadova románu nápadně podobá popisu Rânie, Hatoumovy postavy, sestry Omara a Yaquba.

“(…) acho-lhe um sabor particular naquele contraste de uma pessoa assim, tão humana e tão fora do mundo, tão etérea e tão ambiciosa, ao mesmo tempo (...)” (ASSIS, Machado de. *Esau e Jacó*. In: _____. *Obra Completa*. Vol. I. Op. cit., p. 1.024) a „Gostava dela, era atraído pelo contraste de uma mulher assim, tão humana e tão fora do mundo, tão etérea e tão ambiciosa ao mesmo tempo“ (HATOUM, Milton. *Dois Irmãos*. Op. cit., p. 262);

³⁶ Hatoum, Milton. Op.cit., s.117.

³⁷ Ibid., s.73.

³⁸ Ibid., s. 119.

³⁹Na to mne upozornila ve svých přednáškách PhDr. Vlasta Dufková.

([...] myslím, že nacházel zvláštní zalíbení v kontrastech takové osoby, tak lidské a tak nadpozemské, tak éterické a tak cílevědomé současně [...]” a „Líbila se mu, přitahovaly ho kontrasty takové ženy, tak lidské a tak nadpozemské, tak éterické a tak cílevědomé současně.”⁴⁰)

Nakolik byla Hatoumova inspirace Machadem vědomá, to s absolutní platností ne zjistíme, stejně jako to, nakolik je Hatoumův román aktualizací Machadovy kritiky a výmluvným upozorněním na to, že Brazílie ani po sto letech stále není ani o krok blíže k odstranění nebo zmírnění svých nešvarů.

S jistotou můžeme tvrdit alespoň, že Hatouma, stejně jako Machada lze číst jako politicko-sociální alegorii; politickým pozadím tu není přechod od císařství k republice, ale vojenský puč roku 1964. Změněné politické uspořádání kontrastuje s nezměněným sociálním prostředím, kdy pod rouškou nové, buržoazní společnosti stále přetrvávají praktiky koloniální Brazílie.

Puč roku 64 se uskutečnil „za podpory severoamerické vlády prezidenta Lyndona Johnsona, znepokojené odborářskými a zdánlivě prokomunistickými sklony prezidenta Joãa Goularta.“⁴¹ Vliv Spojených států směřoval Brazílci ke kapitalismu a pokroku, zároveň nastala doba velkých politických represí, cenzury a věznění levicově zaměřených intelektuálů. V Hatoumově románu hraje puč v šedesátém čtvrtém rozhodující roli v epizodě s levicově zaměřeným profesorem a básníkem Antenorem Levaem, který byl veřejně zatčen a zmlácen policií. Umírá o dva dny později.

Tak jako v Machadově románu, Hatoumova dvojčata také představují politické názory. Omar, dobrý přítel Antenora Lavala, má blízko i k politickým názorům svého profesora. Jeho přirozeností je vše domácí a původní; naproti tomu Yaqub symbolizuje pokrok, cizí vlivy, kapitalismus a nové řády. To lze ilustrovat na polaritě Manusu a São Paula a k podpoře argumentu přispívá i fakt, že Yaqub díky svému nucenému pobytu v Libanonu nese více atributů imigranta – pozapomene portugalsštinu i to, že není slušné močit na veřejnosti. V Manaus se necítí doma. Amazonskou přírodu vyměnil za kapitalistické město.

⁴⁰ Cristo, Maria da Luz Pinheiro de. *Relatos de uma cicatriz: a construção dos narradores dos romances Relato de um certo Oriente e Dois Irmãos*. 2005. 207 f. Tese (Doutorado em Letras) – Faculdade de Filosofia, Letras e Ciências Humanas, Universidade de São Paulo, São Paulo, 2005. P. 136. Citováno podle Birmanová, D. *Irmãos inimigos*, s. 2.

⁴¹ Picchiová, Op. Cit., s. 557.

Stejně jako Machado tak i Hatoum kritizuje povrchnost změny struktury společnosti. Klasickým případem je otroctví, které je sice oficiálně zrušeno, ale přesto v domech bohatších vrstev obyvatel slouží příslušníci jiné než bílé rasy, jejichž postavení se od otroků příliš neliší. V románu *Dva bratři* je takovouto služebnou indiánka Domingas, o jejímž podřadném postavení podává obraz i chování rodiny Zany a Halima poté, co se Domingas stane matkou jejich vnuka. Ve vztahu k Naelovi se nechovají jako rozmazlující prarodiče, ale jako páni, shovívaví jako Halim i méně shovívaví jako Zana, ke které Nael nikdy nepřilnul. Říká: „Na verdade, para Zana só existia como rastro dos filhos dela.“ (Po pravdě řečeno, pro Zanu jsem existoval jen jako stopa po jejích synech.)⁴²

Hierarchii v rodině Nael popisuje i na základě toho, kde kdo spal:

Nos primeiros meses depois da chegada de Yaqub, Zana tentou zelar por uma atenção equilibrada aos filhos. Rânia significava muito mais do que eu, porém menos do que os gêmeos. Por exemplo: Eu dormia num quatinho construído no quintal, fora dos limites da casa. Rânia dormia num pequeno aposento, só que no andar superior. Os gêmeos dormiam em quartos semelhantes e contíguos, com a mesma mobília; recebam a mesma mesada, as mesmas moedas.

(V prvních měsících po Yaqubově příjezdu se Zana pokoušela věnovat svým synům stejně pozornosti. Rânia znamenala mnohem víc než já, avšak méně než dvojčata. Například: já jsem spal v pokojíku postaveném na dvorku, mimo dům. Rânia spala v malém pokojíku, avšak ve vyšším patře. Dvojčata spala ve dvou podobných sousedních pokojích se stejným nábytkem a dostávala totéž kapesné, tytéž drobné.)⁴³

V Omarovi a Yaqubovi spatřujeme dva svářející se principy brazilství, jejich jediným potomkem je Nael, nemanželský syn indiánské služebné. Ač oba bratři skončí nešťastně, Naelův osud má blíž k happy endu: stane se učitelem, má kde bydlet a z čeho žít, vymaní se ze služebného postavení. *Dva bratři* je nepochybně drsnější, smutnější a ponuřejší román oproti Machadovu hravému vyprávění, z hlediska alegorie Brazílie je to ale Machado, kde budoucnost je neustálým svárem a ideál umírá zároveň s Florou.

Pesimisticky vyznívající konec rozverného vyprávění už brazilská literatura poznala například v Macunaímovi. Ne náhodou na hrdinu beze stopy charakteru odkazuje ve své studii i Birmanová, která ho spatřuje v Omarovi. I on rád vylehává v síti, má „lenoru“, je podobně živočišný, bohémský. Symbolizuje onu „starou“, koloniální Brazílii, jejíž stopy ze společnosti největší latinskoamerické země nikdy nezmizí, protože z jejich principů se zrodila

⁴² Hatoum, Milton, Op. cit., s.28.

⁴³ Ibid., s.24.

moderní Brazílie. Její protipól symbolizuje Yaqub. Je nositelem modernosti, vzdělanosti, ale i vypočítavosti. Zároveň přináší otázku cizích vlivů, snahy oprostít se od minulosti, od svého rodného domu, kde se na rozdíl od Omara doma necítí.

Největší rozdíl mezi oběma příběhy, machadovským a hatoumovským, spočívá podle mého mínění v celkovém zaměření příběhu; zatímco Machadovi protagonisté jsou velice jasným nástrojem pro protichůdné důrazy brazilské společnosti, jde především o politiku, dílo bych nazvala politicko-společenským románem, příběh Milтона Hatouma je pro mě především osobním intimním rodinným dramatem o nenávisti vyvolané žárlivostí. Dvojčata Petr a Pavel se neměla příliš v lásce, otevřený konflikt, příběh pomsty a zla, který zničí celou rodinu najdeme ve *Dvou bratrech*.

Termíny „machadovský“ a „hatoumovský“ nepoužívám náhodou, jelikož oba romány, nad kterými se zamýšlím, nezaměnitelně nesou styl autora, z jehož pera vzešly. Nemohu se ubránit dojmu, že Machado popisuje společnost i své postavy z určitého nadhledu, byť jeho vlastní nadhled stojí ještě nad nadhledem jeho postav-vypravěčů, jakým je například vzdělaný Aires, přičemž vypravěč mě jako čtenářku stále tlačil k sympatiím a obdivu vůči Airesově moudrosti a vzdělanosti. Hatoum se také nevyhýbá rafinovanostem narativy, jeho román se nicméně více zaměřuje na nejnaternější prožitky vypravěče Naela, *agregada* v Halimově domě. Oba autoři pracují podobně jako ve svých předchozích dílech, podle toho, co je jim osobně vlastnější. Přesto obě díla nepřestávají být také jakýmsi romány-dvojčaty, když ve své rozdílnosti reprezentují tytéž pravdy o Brazílii.

Mým úkolem je hledání politicko-sociální alegorie v obou dílech, nemohu ale přehlédnout, že starší z obou děl se zabývá více politikou jako takovou než sociálními problémy a novější amazonský příběh je více zaměřen sociálně; nevidím v tom nicméně žádnou nesnáz, jelikož politika by měla alespoň ve své zidealizované podobě mít k sociální sféře blízko.

Machado na problémy rasy a chudiny ve svých dílech poukazuje prostřednictvím náznaků a metafor (viz epizoda s motýlem v *Posmrtných pamětech*), což je, jak již bylo mnohokrát řečeno, dáno jeho životní situací mulata, snažícího se pozvednout do vyšší společenské vrstvy; naopak Hatoum žije v době, kdy mluvit o rasových křivdách otevřeně je módou a sluší se to. Společnost zdaleka z rasismu vyléčena není a pravděpodobně ani nebude,

politická korektnost se nicméně v současné době nosí i ve vysokých společenských vrstvách – dokonce bych řekla, že více než v těch nižších.

Pozice *agregada* Naela je oproti Airesovi nesrovnatelně horší, přestože Nael je vnukem Halima a Zany. Ovšem jeho matka je indiánka Domingas, a tak je daleko více sluhou než rozmazlovaným vnoučkem.

Vztahy mezi indiány a bohatými se prolínají textem, například když Zana vyjmenovává, co vše pravidelně dává do internátu, odkud chtějí vyhodit jejího syna, jak „přispívá na charitu“, když posílá oblečení indiánkám do misií, a nechá se při svém proslovu ovívat od Domingas, která je sama indiánka, již z její komunity odebrali, protože osiřela.

Quantos órfãos deste internato comem à nossa custa, irmão? E as ceias de Natal, as quermesses, as roupas que nós mandamos para as índias das missões?
Domingas abanava o corpo da patroa.

(Kolik sirotků v tomto internátu se stravuje na náš účet, bratře? A co štědrovečerní večeře, oblečení, které posíláme indiánkám z misií?
Domingas ovívala svou paní.)⁴⁴

Nesvoboda sužovala Domingas, byla, jak říká “louca para ser livre“ (šlela po svobodě), nesvoboda sužovala i jejího syna Naela. Ten uvažoval o útěku ze Zanina domu, kvůli své matce toho však nebyl schopen.

Vztahy, které připomínají otroctví, přímo vstupují do děje, na rozdíl od románu *Ezau a Jákob*, který pouze náhodou začíná roku, kdy se v Brazílii prosadil zákon svobodného lůna.

Přesto *Dva bratři* nechávají mnohé skryto, v textu je však mnohem více vodítek, jak jsme si ukázali například na poloodhaleném tématu incestu. S určitostí nemůžeme tvrdit ani to, které z dvojčat je skutečným otcem Naela. Víme, že Domingas byla znásilněna Omarem, víme také, že Domingas otěhotněla, ještě než Yaqub odjel do Libanonu, víme, že Yaqub a Domingas k sobě měli blízko, a z textu vyplývá i to, jak vřele se k Naelovi choval Yaqub a jak lhostejně Omar. S naprostou jistotou otec však odhalen není.

⁴⁴Ibid., s.17.

Celý román můžeme vnímat jako Naelovu snahu nalézt vlastní identitu. To zároveň přispívá k záměru pojmout Hatoumův román jako alegorii hledání brazilské identity na pozadí dvou protichůdných principů, ztělesněných Omarem a Yaqubem.

Všimli jsme si několika různých témat *Dvou bratrů*: rasismus, incest, nenávisť mezi sourozenci. Všechna tato podtémata mají něco společného. V odhalení toho správného slova mi pomohl můj rodný slovanský jazyk. Konečně můj úhel pohledu zhodnotil to, že jsem vychovaná nikoli v brazilských, ale v českých končinách. Na myšlenku mě přivedl fakt, že pro incest existuje i slovo českého původu, a to sice krvesmilstvo. Nenávisť mezi bratry je tak smutná a zhoubná, protože to jsou pokrevní příbuzní, rasismus jasně odděluje lidi jedné krve od jiné a incest je také hříchem proti vlastní krvi. Hledání brazilské národní identity je také založeno na tom, jaká krev koluje Brazilcům v žilách, krev bílých i barevných, krev původních obyvatel i přistěhovalců.

Bibliografie

Bible. Písmo svaté Starého a Nového zákona. Ekumenický překlad. Česká biblická společnost 1995.

BIRMANOVÁ, Daniela. Projeto de Pós-Doutorado Júnior. *Duplos do Brasil; alegorias da nossa história em Machado e Hatoum.* Universidade Federal do Rio de Janeiro (UFRJ). Programa Avançado de Cultura Contemporânea (PACC). Fórum de Ciência e Cultura (FCC). [online]. [cit. 2010-08-22]. Dostupné z: <http://email.seznam.cz/redit?hashId=2159787842&to=http://www.pacc.ufrj.br/arquivosword/Projeto%2520Duplos%2520do%2520Brasil_Daniela%2520Birman.doc>.

BIRMANOVÁ, Daniela. *Irmãos inimigos: duplos em Machado e Hatoum.* [online]. [cit. 2010-08-22]. Dostupné z: <http://www.filologia.org.br/machado_de_assis/Irmãos%20inimigos-%20duplos%20em%20Machado%20e%20Hatoum.pdf>.

HATOUM, Milton. *Dois Irmãos.* São Paulo: Companhia das Letras, 2006.

MACHADO DE ASSIS, Joaquim Maria. *Esau e Jacó.* Gráfica Editora brasileira Ltda., São Paulo, Brasil, 1957.

PICCHIOVÁ, Luciana Stegagno. *Dějiny brazilské literatury.* Z originálů uvedených na s. 684 přeložily Vlasta Dufková, Anežka Charvátová, Irena Kurzová a Šárka Grauová. Praha: Torst 2007.

RABONI, André. „Explicando o modelo de família patriarcal“. Blog *Acerto das contas.* [online]. [cit. 2011-01-08]. Dostupné z: <http://acertodecontas.blog.br/artigos/explicando-o-modelo-de-familia-patriarcal/>

SAMPAIO, Ana Leite. *Dois irmãos: incesto, rejeição e rivalidade na relação familiar.* [online]. [cit. 2010-08-22]. Dostupné z: http://www.unifor.br/joomla/joomla/images/pdfs/pdfs_notitia/2599.pdf.

SANTOS COSTA, Mariana Rocha. O Pacto Fraternal e a Aliança Nacional: Análise dos Romances Ezaú e Jacó (Machado de Assis) e Dois Irmãos (Milton Hatoum). Universidade Federal de Bahia, Instituto de Letras, Programa de Pós-graduação em Letras e Linguística. Salvador 2010. [online]. [cit. 2010-11-22]. Dostupné z: http://www.bibliotecadigital.ufba.br/tde_busca/arquivo.php?codArquivo=2958.